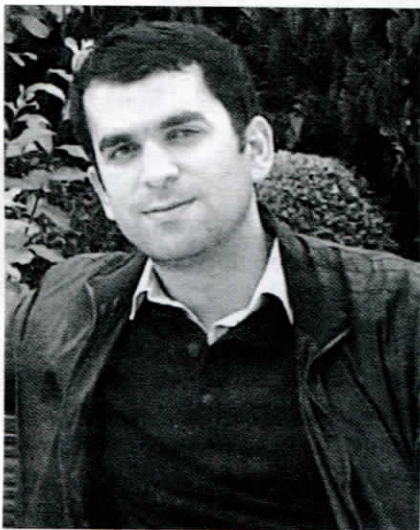

ŞƏXSİYYƏT İNSANIN SOSIAL SƏCİYYƏSİ KİMİ

Ruslan Xəlilov,
Xəzər Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: şəxsiyyət, insanın mahiyyəti, "insan", "fərd" və "şəxsiyyət".

Fəlsəfədə şəxsiyyət problemi o mənada səciyyələnir ki, şəxsiyyət olmaq etibarilə insanın mahiyyəti nədə ifadə olunur, dünyada və tarixdə onun yeri necə müəyyənləşdirilir? Fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət ictimai idealların, ictimai münasibətlərin, insanların fəaliyyətinin və ünsiyyətinin ifadəsi və subyekt kimi araşdırılır.

İnsan problemi bütün fəlsəfə üçün ən əhəmiyyətli məsələdir, tarixin inkişafının dönüş mərhələsində xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu problem nəinki ayrıca fərdin, həm də bütün cəmiyyətin mövcudluğunun mənası və məqsədi baxımından həmişə daha kəskin məsələ kimi səciyyələnir. Antik dövrün müdriklərindən biri çox dəqiq və obrazlı şəkildə demişdir: "insan üçün insanın özündən maraqlı obyekt yoxdur."

Şəxsiyyət anlayışının sosial - fəlsəfi təhlili baxımından ilk öncə "insan", "fərd" və "şəxsiyyət" anlayışlarının konkret müqayisəli izahı metodoloji zərurətdir.

İnsan haqqında ilk təsəvvür fəlsəfənin təşəkkülündən əvvəl yaranır. İnsanın sosial mənada başa düşülməsinin saflaşması formalaşmaqda olan fəlsəfə ilə mifologiya arasındakı dialoq bazasında baş verir. Müasir fəlsəfi antropologiya insan problemi ilə bağlı müxtəlif və ziddiyyətli məktəb və istiqamətləri özün-

də əks etdirir. İnsan, həqiqətən, sirli varlıqdır. Bu varlıq öz mahiyyətində bioloji, sosial, mənəvi-psixoloji komponentləri ehtiva edir.

İnsan mürəkkəb bütöv sistemdir, lakin öz növbəsində daha mürəkkəb sistemin-bioloji və sosial sistemlərin komponentidir. Bu onunla şərtlənir ki, insan həm bioloji və eləcə də sosial varlıqdır. İnsan hadisə olmaq etibarilə zamanla daha sərt şəkildə bağlıdır, zamanın dəyişməsi və inkişafı ilə əlaqədar ciddi çətinliklərə məruz qalır. Belə bir fəlsəfi kəlamı nəzərə çatdırmaq yerinə düşər: "əgər sən nəyisə dərk etmək istəyirsənsə, onun necə yarandığını öyrən". Bu mənada insan məhz biososial varlıq kimi yaranır və inkişaf edir. O zəkali, mədəni, əxlaqlı, siyasi və s. varlıqdır. İnsan mahiyyətində bioloji ilə sosialın nisbəti məsələsinə dair müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, müasir fəlsəfi ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı iki mövqe diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin mövqələrdən birinə görə insanın təbiəti bütövlükdə sosial mənada daşıyır. Digər nöqtəyi-nəzər insanın təbiətinin nəinki bioloji, eləcə də sosial mahiyyətə malik olduğunu iddia edir. Həmin amillərin mövcudluğunu hamı etiraf etsə də, insanın inkişafında sosial və bioloji amillərin nisbəti məsələsi bu günə qədər elmi mübahisələr obyektidir.

Şəxsiyyət probleminin öyrənilməsi baxımından "fərd" anlayışının izahı daha vacibdir. O, hər hansı bütövün bölünməz hissəsi kimi səciyyələnir. İnsan fərd kimi insan nəslinin ayrıca nümayəndəsi baxımından nəzərdən keçirilir. Fərd çoxsaylı insan varlıqlarından biridir və həmişə qeyri - şəxsiyyət kimi səciyyələnir. Bu mənada "fərd" və "şəxsiyyət" həm həcminə, həm də məzmununa görə bir-birinə əks anlayışlardır. Fərdilik insanın sadəcə olaraq bölünməzliyi deyil, hər şeydən əvvəl, onun təkliyinin və özünəməxsusluğunun xarakteristikasıdır. Q.İ. Qurdçiyev ədalətli olaraq iddia edir ki, insan çoxluqdur və onda "fərdiyyət" yoxdur, ayrıca böyük Mən yoxdur.

"İnsanın sosial fəaliyyətli mahiyyəti, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin formalaşmasının baş verdiyi prosesdə, başqa sözlə, fərdin sosiallaşması əsasında reallaşır. K.Leontevin dəqiq ifadə etdiyi kimi "şəxsiyyət doğulmur, şəxsiyyət təşəkkül tapır." Sosiallaşma nə

qədər ki, dinamik xarakter daşıyır, şəxsiyyətin təşəkkülü bir o qədər daimilik kəsb edir. Hər bir fərd özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaq hüquqa malikdir. Bu, onun sosiallaşma ilə genişlənən təbii göstəricisidir. “İnsan” və “fərd” anlayışlarının konkret açıqlanması “şəxsiyyət” anlayışının təhlilinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, şəxsiyyət fərdin inkişafının nəticəsidir, bütün insan keyfiyyətlərinin daha tam şəkildə təəcəssümüdür. İnsanın sosial mahiyyətini səciyələndirərək V.Solovyev qeyd edir ki, cəmiyyət təkmilləşmiş, genişlənmiş şəxsiyyətdir, şəxsiyyət isə sıxılmış və ya bir yerə yığılmış cəmiyyətdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, insan əzəldən şəxsi – ictimai varlıqdır və bütün tarix tədricən ikitərəfli, şəxsi-ictimai həyatın dərinləşməsi, yüksəlişi və genişlənməsidir. Mövcud cəmiyyətin sosial əhəmiyyətli cəhətlərinin fərdi daşıyıcısı kimi çıxış edən hər bir insan şəxsiyyət anlayışına daxildir. Şəxsiyyət sosial mahiyyət kəsb edən bioloji-sosial varlıqdır. İnsanların sosial inkişafının ümumi səviyyəsi isə onların mənəvi aləmindən kənarında təəcəvvür oluna bilməz. Şəxsiyyət fərdin xarakterində konkret ifadə olunan sima kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin inkişafı və cəmiyyətdə müxtəlif sosial rolları yerinə yetirməsi yalnız insanın fəaliyyəti sayəsində baş verir. Fərd ancaq fəaliyyət prosesində şəxsiyyət kimi çıxış edir, özünü təsdiqləyir.

Müasir fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət haqqında iki başlıca konsepsiya mövcuddur. Birinci konsepsiya şəxsiyyəti insanın funksional xarakteristikası və ya rolu baxımından qiymətləndirir. Digər konsepsiyaya görə, şəxsiyyət mahiyyəti ilə səciyələnilir. Funksional aspekt şəxsiyyətin fəaliyyətinin necə həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Bu konsepsiya XX əsrin 30-cu illərində Amerika sosial psixologiyasına S.Mid tərəfindən gətirilmiş, müxtəlif sosioloji cərəyanlarda geniş yayılmışdır. Lakin bu konsepsiya insanın daxili aləmini dərinləndirən açıqlamağa imkan yaratmır.

Şəxsiyyət anlayışını daha dərinləndirən açıqlamağa ikinci cərəyan daha geniş imkan yaradır, o, şəxsiyyətin mahiyyətli xarakteristikasını üzə çıxarır, onun tənzimləyici – mənəvi imkanlarını, iradə mənbəyini və xarakterinin mahiyyətini, azad hərəkətlərinin subyektini, insanın daxili həyatının ali cəhətlərini ifadə edir. A.Spirkin yazır: “Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin və insanların funksiyalarının fərdi əsasıdır, dünyanın dərk olunmasının və dəyişdirilməsinin, hüquq və fəlsəfənin etik, estetik və bütün digər sosial normaların subyektidir.” Məhz bu cəhətdən şəxsiyyət həmişə mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insandır.

Fəlsəfi ədəbiyyatda şəxsiyyətin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi digər mövqələrdən də təhlil olu-

nur. Bu baxımdan fəaliyyət konsepsiyası maraqlıdır. İ.S.Viqotski şəxsiyyəti, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdə olan varlıq kimi araşdırır. Çünki şəxsiyyətin məqsədi, vəzifələri, davranış və hərəkətləri yalnız insanın fəaliyyətində üzə çıxır. Beləliklə, şəxsiyyət insanın sosial və bioloji başlanğıcının yekunlaşdırıcı funksiyası kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin integrativ başlanğıca malik fenomen olmaq etibarilə insanda üç aləmin – bioloji, sosial və psixoloji komponentlərin daşıyıcısı olduğunu bilir. “Şəxsiyyət” onu təşkil edən üç başlıca cəhətin: biogenetik qabiliyyətin, sosial amillərin və psixososial əsasın məcmusudur.

Şəxsiyyətin xarakteristikasını onun azadlığı ilə əlaqələndirməyə cəhd edənlərə də təsadüf olunur. Azadlığı məsuliyyətdən kənarında təəcəvvür etmək ağlasığan deyildir. Şəxsiyyət olmaq nə qədər ucalıqdır, sa və əhəmiyyətlidirsə, özünün və başqalarının qarşısında məsuliyyət daşımaq hissi bir o qədər şəərəflidir.

Fəlsəfi fikirdə şəxsiyyət anlayışının açıqlanmasına münasibət çoxsaylıdır. Qeyd edək ki, insan haqqında söhbət gedəndə, ictimai görüş dairəsi məhdud olanlar iddia edirlər ki, insanın mahiyyəti anadangəlmə keyfiyyətdir, şəxsiyyət sonradan yaranmadır, qeyri-irsidir və s. Şəxsiyyət olmaq etibarilə insanın mahiyyətini asanlıqla heçə endirmək, dəyişdirmək və ya ona zərər yetirmək olmaz. Şəraitə dəyişdirməklə şəxsiyyət demək olar ki, tamamilə dəyişilə bilər, eləcə də bu prosesdə onun itirilməsi mümkündür. Öz növbəsində, insanın mahiyyəti onun fiziki və zehni vəziyyətinin bazasıdır. “Şəxsiyyət” anlayışının məzmununu təşkil edən cəhətlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi iki başlıca əhəmiyyətə malikdir:

-Birinci əhəmiyyət şəxsiyyətin sosial dəyərini səciyələndirir. Şəxsiyyət insani fərddir. Münasibətlərin və şüurlu fəaliyyətin fəal, məqsədyönlü subyektidir.

-İkinci əhəmiyyət insanın sosial- psixoloji simasının kifayət qədər sabit təzahürünü əks etdirir. Burada şəxsiyyət fərddə səciyələndirən daimi və müəyyən sosial dəyərli cəhətlərin məcmusu kimi çıxış edir. Şəxsiyyət empirik fərddən həmişə fərqlənir, çünki o, öz hərəkətlərində və qərarlarında müəyyən dəyərlər sisteminə cəlb olunur. Şəxsiyyət dəyərlər sisteminin özünəməxsus daşıyıcısı olmaqla insanın şifahi və əşya forması kimi maddiləşir. Buna görə insan öz həyatını düşündüyü ideal plana uyğun təşkil edə bilər və müəyyən dərəcədə onun şəraitə özünə tabe etmək iqtidarında olması mümkündür.

Sosial şəxsiyyət insanlarla ünsiyyətdə təşəkkül tapır. Mahiyyət etibarilə o, insanın müxtəlif qruplarda sosial rollarının sistemi kimi təəcəvvür olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, şəxsiyyət barədə mövcud olan konsepsiyaların əksəriyyətində fərdin təbii-fərdi xa-

rakteristikasını adətən “şəxsiyyət” anlayışına aid etmirlər. Çünki şəxsiyyət fərdin xarakterində konkret sosial simadır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, təbii fərdiyyət şəxsiyyətin inkişafına öz təsirini göstərir.

İnsanın inkişafının konkret - tarixi xüsusiyyətlərini onun fərdi və tarixi inkişafının müxtəlif səviyyələrində əks etdirmək məqsədilə “fərd” anlayışı ilə yanaşı “şəxsiyyət” anlayışından da istifadə olunur. Belə halda fərd şəxsiyyətin formalaşmasının əsası kimi nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyət bütün insani keyfiyyətlərin daha tam şəkildə təəcəssümüdür.

İnsanın sosial fəaliyyəti boş yerdə və ya yalnız bioloji zəmində təşəkkül tapmır. İnsan konkret tarixi zamanda və sosial məkanda, praktiki fəaliyyət və tərbiyə prosesində formalaşır. Buna görə də, şəxsiyyət sosial fərdiyyət olmaq etibarilə həmişə konkret nəticə, sintez və xeyli müxtəlif amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi səciyyələnir. Şəxsiyyət nə qədər əhəmiyyətlidirsə, bir o qədər insanın sosial-mədəni təcrübəsini mənimsəyir və öz növbəsində onun inkişafına fərdi töhfə bəxş edir. İnsan şəxsiyyət kimi əməli fəaliyyətində təsdiqlənir. Başqa sözlə, insanın sosial fəaliyyətinin mahiyyətinin əsasını fərd təşkil edir və şəxsiyyətin formalaşması da bu zəmində baş verir. N.Berdiyev yazırdı: “Şəxsiyyət mənəvi - dini kateqoriyadır, fərd isə təbii-bioloji kateqoriyadır. Fərd təbiətin və cəmiyyətin bir hissəsidir. Şəxsiyyət nəyinsə bir hissəsi ola bilməz.”

Hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi, başqa sözlə, insanın fəal, dəyərlı varlıq kimi inkişafı məsələsi işlənilir və hazırlanır. Həmin prosesdə fərdin mövcud cəmiyyətin yaddaşına qovuşması, onun toplanmış ənənələrə yiyələnməsi həyata keçirilir. Şəxsiyyətin sosiallaşması konkret tarixi sosial - iqtisadi strukturdan və mədəniyyət tipinin dəyişməsindən asılıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması onun sosial təcrübəni mənimsəməsini və sosial fəallığını özündə təəcəssüm etdirir. Bu mənada sosiallaşma şəxsiyyətin inkişafı ilə üst-üstə düşür.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının ən mühüm məqamı onun özünü aktuallaşdırmasıdır. Sosiallaşma geniş anlayış olmaqla şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir. “Sosiallaşma” termininin təşəkkül mənbəyi birmənalı qiymətləndirilmir. Sosiallaşma mövcud cəmiyyətin strukturunun təkrar istehsalını, onun üçün xarakterik olan ictimai- siyasi münasibətləri, bu münasibətlərin inkişaf istiqamətini, eləcə də cəmiyyətin siyasi münasibətlərinin subyektinin - şəxsiyyətin spesifik keyfiyyətlərinin təkrar istehsalını səciyyələndirir.

“Şəxsiyyətin inkişafı” anlayışı onun şüurunda, fəaliyyətində və davranışında təzahür edən real dəyişikliklərin ardıcılığını, mükəmməlliyini və güc-

lənməsini səciyyələndirir. Sosiallaşma isə şəxsiyyətin təşəkkül prosesi, onun cəmiyyətin tələblərini daimi mənimsəməsi, şüur və davranışda şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyən sosial əhəmiyyətli cəhətlərin qərarlaşması kimi nəzərə çarpır. Şəxsiyyətin sosiallaşması zaman etibarilə bu və ya digər dərəcədə onun bütün həyatı boyu müşahidə olunur.

Sosiallaşma insanın davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, mövcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanları mənimsəməsi prosesidir. Fransız psixoloqu J.Piaje şəxsiyyətin inkişafında müxtəlif mərhələlərin mövcudluğu ideyasına sadıq qalaraq fərdin idraki strukturunun inkişafına və sosial təcrübədən, qarşılıqlı fəaliyyətdən asılı olaraq onun yenidən təşəkkülünə diqqət yetirmişdir. Şəxsiyyətin sosiallaşması bəşəriyyətin sosial təcrübəsinin nəsilədən - nəsilə verilməsini üzvi surətdə birləşdirir. Buna görə varislik, ənənələrin saxlanması və mənimsənilməsi adamların gündəlik həyatından ayrılmazdır. Onların vasitəsilə yeni nəsillər cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi problemlərinin həllinə cəlb olunurlar.

Qeyd olunanlara bunu da əlavə etmək olar ki, şəxsiyyətin sosial fəallığını artırmaq üçün ilk növbədə əlverişli şəraitin yaradılması vacibdir. Bunun üçün həqiqi demokratik cəmiyyətin formalaşması, şəxsiyyətin azadlıqlarının konstitusiya ilə təsbit olunması və onun işdə həyata keçirilməsi, şəxsiyyətdə öz xalqı və dövlətinin gələcəyi üçün məsuliyyət və cavabdehlik hissələrinin aşılması lazımdır. Bu, ilk növbədə, şəxsiyyətin siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı Ş. Yenidənqurma və şəxsiyyətin inkişafı. Bakı, 1990
2. Smelzer N. Социология. Москва, 1994
3. Quliyev R.M. Sosiologiya. Bakı, 1995
4. Попов Е. Основы философии. Москва, 1991
5. Hacıyev Z. , Abbasova Q. Sosial fəlsəfə. Bakı, 2001
6. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2007
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995